

v. op. 150. — 151a. Kot v op. 128. — 152. 15. 2. 1599, DAS St. a. f. 207a. — 153. Kot v op. 128. — 154. Kot v op. 129. — 155. 9. 5. 1595, DAS St. a. f. 207a. — 156. Kot v op. 129. Žontar Kranj 161 navaja primerjavo: star morske soli v začetku XVI. stol, 2 gld, 1593 7 gld. Tak skok bi bil izredno skromen; daleč pretirana je predvsem začetna cena, pa tudi končna cena, po kateri bi tovor veljal 14 gld., je previsoka. — 157. Nedat. zabeležka točk 1610, DAS St. a. f. 208a. — 158. Po mojem neobj. rokopisu o cenah v Ljubljani.

Pripomba: Od literature mi žal nista bila dostopna: Bulletin philologique et historique (jusqu'à 1715) du Comité des travaux historiques et scientifiques, 1958, Paris 1959, ki vsebuje več razprav o soli; C. Schraml, Das oberösterreich. Salinenwesen, Wien 1952.

Lepa pojasnila o pomenu soli, o načinih proizvodnje, pa tudi o razvoju bremen vsebuje knjižica J. Stocker, Le sel, Que sais-je? Paris 1949. — Za dopolnitev primerjalnih podatkov pri op. 37 gl. T. Sekelj, Tovorniki puščavske soli. Delo 27. 9. 1962.

VZPON IN ZATON SPODNJESTAJERSKEGA FUŽINARSTVA

JOZE SORN

1. UVODNA POJASNILA

Tako domači kot tuji zgodovinarji in tehniki so veliko pisali in še pišejo bodisi splošno bodisi podrobno o železarstvu. Še posebej se radi ukvarjajo s fužinarstvom. To je tisti stari način obdelave železove rude in surovega železa, ki se je praktical pred vpeljavo koksa v plavže in pred zamenjavo določenih vrst ročnih in primitivno mehaniziranih del s parnimi stroji. Dodati bi mogli še: in pred množičnim izkoriščanjem izumov v metalurgiji, pred zaposlovanjem izšolanih inženirjev v železarnah ter pred laboratorijskim študijem jekla s tehnološkimi postopki vred.

Zamiranje fužinarstva in uveljavljanje modernega železarstva je potekalo na slovenskem narodnostnem ozemlju v glavnem šele v letih po 1850; največja izjema pred tem časom so koroške Prevalje. Vendar sem se tokrat namenil, da orišem le zgodovino fužinarstva v slovenskem delu bivše Štajerske in nakažem začetek obratovanja tamkajšnje prve moderne železarne. S tem se seveda že sam po sebi poda čas prehoda od starega na novi način obdelave železa.

V tem članku se omejujem na dobo med leti 1724 in 1852 ali na čas, ko so po eni strani koncesionirale rudarske oblasti prvo fužino na Spodnjem Štajerskem, tisto v Mislinji, po drugi strani pa je pričel delovati v novo zgrajeni železarni Store prvi parni stroj.

Kaj je značilno za [železarsko] fužinarstvo?

1. *Tehnično* gre pri fužinarstvu za taljenje železove rude v polvisokih in visokih pečeh na oglje in vpihavanje mrzle sape vanje z lesenimi mehovi na vodni pogon; za spreminjevanje strukture na ta način dobljenega

surovega železa še v posebnih ognjiščih s svojevrstnimi postopki tako, da so dobili ali mehko (kovno) železo ali pa trdo železo (jeklo); za oblikovanje polizdelkov v izdelke pod udarci kladiv raznih velikosti, tež, oblik in hitrosti udarjanja — prav tako na vodni pogon (v določenih primerih tudi z ročno obdelavo).

2. *Gospodarsko* se ocenjuje fužinarstvo z vidika rentabilnosti: računa se potrošnja oglja na določeno enoto pridobljenega surovega železa, ugotavlja se kalo, meri se zaloga gozda, kvaliteta železove rude in odstotek ostankov železa v žlindri, raziskuje se tržišče. Zelo važen faktor je zadolževanje podjetnikov in klasifikacija dolgov (kratkoročna posojila, nelikvidnost, investicije, splošno propadanje fužine in podobno). Dalje je važno vprašanje transporta, konkurenčna sposobnost, mezna politika itd.

3. *Politično in družbeno* skušamo opredeliti fužinarstvo po vplivu na agrarno okolje, po naraščanju tako kapitala kot števila mezdnih delavcev, po pritegovanju tujega bančnega kapitala; študiramo delež bodisi podjetnikov bodisi delavcev pri reševanju javnopravnih vprašanj, morda tudi pri oblikovanju narodnostne politike itd.

Tehniške plati se v tem prispevku ne lotevam, ker nameravam pojasniti vso tehnično plat spodnještajerskega fužinarstva v sodelovanju z našimi metalurškimi strokovnjaki. Treba se je namreč zediniti za enotno domače izrazoslovje glede orodja, raznih vrst ognjev, delovnih opravil in podobno; dobro bo, pojasniti vrsto proizvodnih postopkov, posebnosti teh fužin v primeri s kranjskimi itd. Težišče postavljam tu na drugo in tretjo točko vrednotenja spodnještajerskega fužinarstva,

2. FUŽINARSKA POLITIKA DRŽAVE

Široki okvir zgodovine spodnještajerskega fužinarstva so predstavljali ne samo geološki in prirodni faktorji, ampak tudi splošna gospodarska politika takratne države.

Najštevilnejša in najboljša ležišča železove rude v naši bližini sta imeli severna in severozahodna Štajerska ter severovzhodna Koroška (črtani del prvega zemljevida). Tu se je razvilo fužinarstvo na stopnjo evropskega, da, svetovnega slovesa. Zato nas pač ne bo presenetilo dejstvo, da so gospodarstveniki in politiki tretirali ta predel *glavnih železovih ležišč* in številnih visoko razvitih fužin čisto drugače kot druge dele notranjeavstrijskih dežel. Ozemlje, ki je na zemljevidu črtkano, je veljalo za področje *gozdnega železa*. Nanj so gledali zviška, področje glavnih železovih ležišč in rudnikov pa so protežirali in ščitili. Kmalu bomo videli, kako in s čim.

Tudi v fužinarstvu avstrijskih dednih dežel so se sčasoma udomačile razne zlorabe: samovoljna izdelava različnih vrst železa in jekla; podražitev oglja s pomočjo slabe mere; samovoljne preuredbe in privatna dovoljenja za gradnjo, prestavitev in spremembo fužinskih naprav; sprejem železarskih delavcev brez odpustnice prejšnjega podjetnika. Zaradi utrditve discipline so bile gospodarske in politične oblasti prisiljene, objaviti fužinarske rede: dne 25. septembra 1748 štajerskega, na njegovi osnovi pa enajst let pozneje, dne 24. aprila 1759, koroškega.

Pri obeh redih se moram nekoliko pomuditi, ker imata določbe, ki so za nas bistveno važne. Na primer: le podjetniki glavnih železovih ležišč so smeli prodajati surovo železo. *Gozdni železarji ga niso smeli nataliti več kot za svojo lastno potrebo*. Koroški fužinarski red je dopuščal le dve izjemi: gospostvo Gmünd je smelo imeti dve visoki peči in pridobiti 448 ton surovega železa letno, podjetniki von Marburgi tudi dve visoki peči, po eno v Dulah in Jaderski vesi (obe v Ziljski dolini), in v njih nataliti toliko železa, kolikor so jim to dopuščale lastninske pravice. Presežek so smeli prodati. *V splošnem je bilo prepovedano izvažati koroško železo in železne izdelke na Štajersko, Tirolsko in Salzburg, dovoljeno pa na Kranjsko, v Slovensko marko in Italijo.*

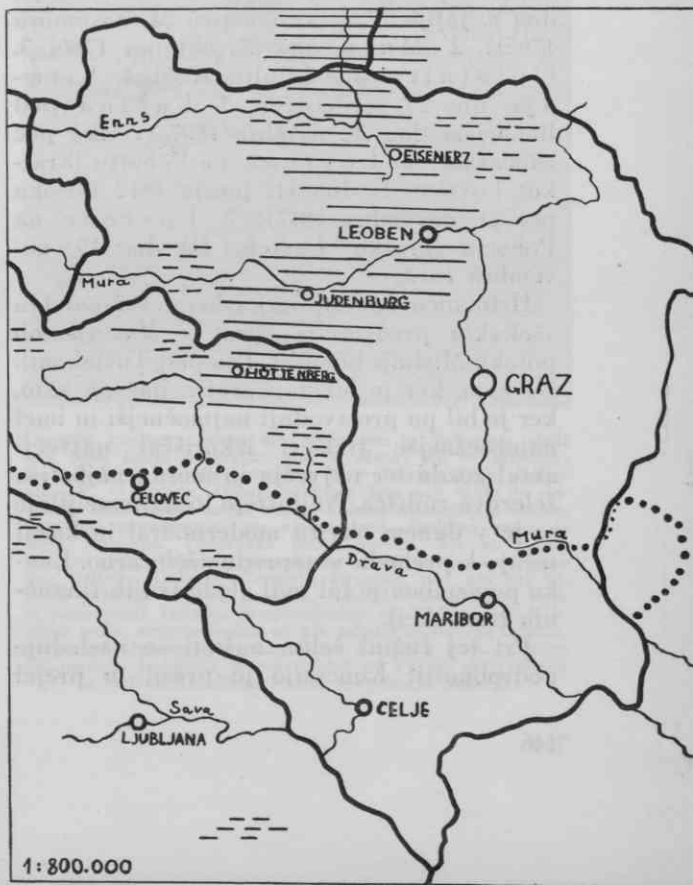
Slovenski del Štajerske je imel torej zaradi take deželno vodene merkantilistične fužinarske politike podrejen položaj iz treh razlogov: prvič, bil je sploh področje manj akcentiranega gozdnega železa; drugič, delovanje samostojnega fužinarstva je dušil močan izvoz iz severnih delov dežele; tretjič, zaradi prepovedi uvoza iz Koroške (uvoz iz

Kranjske sploh ni prišel v poštev) ni bilo konkurence in konkurenčnih cen, tržišče samo — Spodnja Štajerska — pa tudi ni vplivalo na spremembo dejanskega stanja.

Oba navedena fužinarska reda sta dalje trdno vztrajala pri tem, da je odvisna zgraditev, prestavitev ali sprememba fužin izključno od deželnoknežjega dovoljenja. Mislim, da spričo zgoraj nakazanih dejstev ni bilo zgornještajerskim fužinarjem težko, doseči omejevanje ali zadrževanje razmaha gozdnega fužinarstva v južnem delu dežele. Nihče se ni navduševal za konkurenco gozdnega železarstva.

Dokajšnje spremembe na bolje za Spodnjo Štajersko je izsililo splošno primanjko vanje lesa. Redčenje gozdov je pritiskalo na oblasti, da so pričele z novo prakso. Ta se je nazorno izkristalizirala v kratkem dekretu dvorne komore, ki nosi datum Dunaj, dne 28. februarja 1810. Tu piše, da se bolj in bolj čuti

Glavna ležišča železove rude na Štajerskem in Koroškem okoli leta 1750. Hribi v porečju reke Enns (= Aniža) se imenujejo s skupnim imenom Innerberg, hribi ob Muri, v glavnem od Judenburga do Leobna in še malo čez, pa Vordernberg. Vordernberg je prešel v jugozahodni smeri na koroška tla. Koroško rudarsko »glavno mesto« je bil Hüttenberg. Na obrobju glavnih ležišč železove rude so se razprostirala področja »gozdnega železa«. Na zemljevidu seveda niso vrisana vsa, ker bi ta že ne bil več pregleden. Na Koroškem je vrisana zlasti važna zgornja Labotska dolina, južno od Drave pa precej šibkejša Železna Kapla in Rož. Na Štajerskem je ob Aniži važen Admont, med Eisenerzom (še v Innerbergu) in Murico pa okolice rudarskih krajev Mariazell, Aflenz, Mürtzschlag. Dodam naj še, da se je Innerberg nadaljeval ob Aniži v severni smeri v obe Avstriji, v Avstrijo nad Anižo in Avstrijo pod Anižo. Slovensko narodnostno ozemlje se je v tem času še razprostiralo južno od debelo pikčaste meje. Področje Pohorja nima znakov za nahajališča gozdnega železa, ker ga takrat še ni nihče kopal.

pomanjkanje kuriva [= oglja in lesa] in da naj zato oblasti ne izdajo nobenega dovoljenja za ustanovitev novih ali razširitev že obstoječih obratov, ki trošijo tako gorivo. Tako prvi kot drugi naj vpeljejo v svoj proizvodni postopek premog ali šoto — *ali pa naj se napoté v predele Spodnje Štajerske, bogate z lesom.*

Ugodni učinek spremenjene politike do Spodnje Štajerske se je res pokazal prav kmalu: že delujoče tamkajšnje fužine so prejele dokaj novih koncesij, ustanovljenih je pa bilo še nekaj nadaljnjih fužin. V času, ko so zahodni predeli slovenskega ozemlja živeli v okrilju francoskih Ilirskih provinc in neposredno po tem kratkem, a važnem obdobju je doživljalo fužinarstvo vzhodnih področij naše zemlje kar znaten polet.

3. UTEMELJEVANJE SPODNJESTAJERSKIH FUZIN

Po obeh splošnih uvodnih poglavjih prehajam na ožje področje dela. V tem odstavku bom naštel osnovne podatke o naših fužinah.

V obdobju 1724—1852 je delovalo v slovenskem delu Štajerske sedem fužin. Šest izmed njih je bilo nameščenih okoli Pohorja ali na njem samem, le ena je bila precej jugovzhodno od tam, na severnem podnožju Bohorja. Podobno je tudi z visokimi pečmi: vsega skupaj so bile tri; dve sta pripadali pohorski skupini fužin, ena bohorski fužini.

Zaporedje v koncesioniranju fužinskih obratov je bilo naslednje: 1. Mislinja dne 8. julija 1724 (visoka peč 24. novembra 1762); 2. Muta dne 27. oktobra 1786; 3. Oplotnica dne 2. julija 1788; 4. Vitanje dne 25. julija 1788; 5. Fužina pod Bohorjem dne 28. oktobra 1807 (visoka peč istočasno); 6. Lovrenc na Pohorju (kratko: Lovrenc I) dne 11. junija 1812 (visoka peč 21. novembra 1817); 7. Lovrenc na Pohorju (kratko: Lovrenc II) dne 19. novembra 1812.

Hrbtenico spodnještajerskega fužinarstva vsekakor predstavlja obrat v *Mislinji* (ob potoku Mislinji blizu Št. Ilja pod Turjakom). Ne zato, ker je bil najstarejši, pač pa zato, ker je bil po proizvodnji najmočnejši in imel najboljše tržišče, izkoriščal največji areal gozda ter največja in morda najboljša železova rudišča. Najhitreje in najtemeljiteje se je v danem okviru moderniziral in kazal težnjo k prehodu v napredno železarno. Enako pomemben je bil tudi glede svojih finančnih transakcij.

Pri tej fužini želim naštetiti še naslednje podrobnosti: Koncesijo je prosil in prejel

Ernest Jožef Hänschitz, meščan in fužinar iz koroškega Št. Vida. Spadala je pod rudarsko sodišče v koroških Brežah. Zelo verjetno zato, ker je bil Hänschitz koroški fužinar in so njegov mislinjski obrat pojmovali kot podružnico njegovega glavnega koroškega podjetja. Leta 1753 jo je prodal grof Schrottenbach za zelo zmerno ceno vodilnemu kranjskemu podjetniku Michelu Angelu Zoisu. Ta jo je prepustil 31. decembra 1770 Žigi Zoisu. Anton Bonaczy pl. Bonazza je kupil od njega 16. avgusta 1817 dve tretjini fužine, drugo tretjino pa je šele pet let in pol pozneje (15. februarja 1823) ponovno odkupil od Antona Jägera tako, da je bil kot popolni in edini lastnik vpisan 23. aprila 1823. Anton Bonaczy pl. Bonazza (Zoisov nečak) je umrl dne 14. decembra 1853. V poslednjih letih življenja je bil tudi član sekcije za rudnike in tovarne v štajerski trgovski in obrtni zbornici v Gradcu. Z odločbo sodišča v Celju z dne 19. novembra 1858 so postali lastniki Bonaczyjeve ostaline: Matija in Viljemina Lohninger 2/3, Amalija baronica Paumgarten 1/3. S kupoprodajno pogodbo z dne 20. julija 1865 je Amalijina tretjina pripadla Lohningerjevima.

Za fužino v *Muti* ob Bistrici je zanimivo, da zvezo za ime lastnika šele v začetku XIX. stoletja (1804): Ivan Obersteiner & Comp. Tudi sicer je pri tem obratu še nekaj nejasnosti. Tako na primer še ni ugotovljeno, kdaj se je razširilo na Vuzenico. Šele pri koncesiji z dne 24. maja 1816 se omenjata obrata v Muti in Vuzenici skupaj. Verjetno je prišlo do nove menjave lastništva leta 1840, kajti neki podatek z datumom 26. oktobra 1840 pravi, da je bilo tega dne ocenjeno podjetje na 50.000 fl. Tudi se še ne ve, kdaj je postal lastnik vsega premoženja Anton Jäger, prej deležnik v mislinjski fužini. Zunanji dogodki se razbistrijo z dnem 31. marcem 1841, ko sta prejela vsak pol podjetja njegova otroka Gustav in Clelija Jäger. Dne 30. novembra 1847 je na eksekucijski način izdražil fužino Ivan baron Kometer. Na osnovi pogodbe med njim in Ludvikom pl. Bernuthom z dne 28. februarja 1855 je bila fužina 9. aprila prepisana na Bernutha.

Sorazmerno miren zunanji razvoj je doživljala *oplotniška* fužina. Koncesijo zanjo je prejel Ferdinand grof Attems; stala je seveda še v območju njegovega gospostva Slovenska Bistrica. Ferdinandov naslednik v lastništvu je postal Ignac grof Attems.

Prav gotovo je doživljala najbolj razgibane spremembe fužina v *Vitanju* ob Hudinji južno od naselja. Že 14. marca 1788 sta sklenila Mihael Tschitschek, lastnik gospostva Vitanje, in Alojzij Klinz pogodbo o obojestranski

vezanosti pri napravi fužine. Dejansko je zanj prejel koncesijo Tschitschek. Več kot eno leto po prejemu koncesije, dne 8. novembra 1789, je Tschitschek dal svojo polovico posesti v zakup Klinzu za 6 let po 1000 fl. Dne 18. oktobra 1795 sta podpisala Matija Geiger in Jožef Krammer pogodbo, po kateri je odstopil Geiger polovico fužine Krammerju za 20.000 fl. Ta je kupil od vorderberškega podkovskega kovača Luberja 10. novembra 1802 pravico do enega talilnega ognjišča. Ker fužina ni uspevala najbolje, je bila 15. februarja 1804 sklenjena družabniška pogodba o užitku pri vitanjski fužini. Užitek je bil sorazmeren z vlogami, ki jih je prispevalo naslednjih 19 družabnikov:

Dr. Franc Kreutzberger	4.000 fl
Dr. Jožef Vogl	4.000 fl
Anton Kratzer	3.000 fl
Marija Ana grofica Dietrichstein	2.000 fl
Dr. Jakob Weitzer	2.000 fl
Jožef Piller	2.000 fl
Franc Winter	2.000 fl
Marija Ana Wimmer	2.000 fl
Dr. Jurij Stübinger	1.000 fl
Jožef Hofrichter ml.	1.000 fl
Anselm Hüttenbrenner	1.000 fl
Barbara Artner roj. Rosenthal	1.000 fl
Magdalena Griessler	1.000 fl
Matija Eissl	1.000 fl
Viljem Kollmann	1.000 fl
Jožef Salmutter	1.000 fl
Jožef Jurij Wallner	1.000 fl
Mihael Rixniger	1.000 fl
Ignac Kreutzberger	1.000 fl
Skupaj	32.000 fl

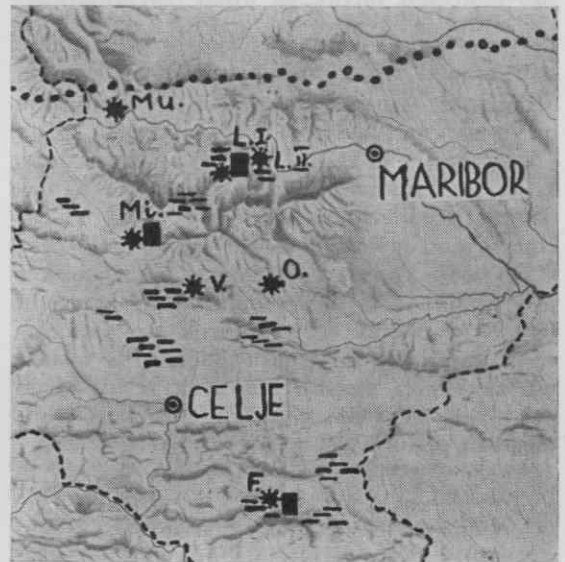
Fužina je bila takrat ocenjena na 80.000 fl. pogodbo pa je 16. junija 1804 intabuliral Matija Anker. Družba je bila torej lastnik 40% podjetja. Uradno se je imenovala Užitniška družba vitanjske fužine (Weitensteiner Hammerwerks-Fruchtgenussesgesellschaft). Pogodbi je bil dodan 27. februarja 1806 odstavek, ki govori o obratni administraciji in o prenosu vrhovnega vodstva na dr. Jožefa Vogla. Mesec dni pozneje je dal ta odstavek intabulirati dr. Kreutzberger kot član in reprezentant užitniške družbe.

Za postavitev fužine v Fužini pod Bohorjem se je prvi odločil znani Alojzij Klinz. Najpozneje ob prejetju koncesije sta že bila njegova družabnika Tadej Saam in Jožef Kazimir pl. Protasi. Saam je bil njegov dru-

žabnik vsaj še leta 1811. Tri leta potem že beremo, da je direktor podjetja postal Atzl, človek, ki se je nekako 25 let pozneje na široko angažiral v zasavskem premogovništvu. Ni še točno znano, kdaj sta postala lastnika fužine Emerich in Terezija pl. Machick.

Podjetje *Lovrenc I* ob potoku Slepnici je organiziral človek, ki je imel izmed vseh spodnještajerskih fužinarjev morda najvišji družbeni položaj, če smemo to sklepati iz njegovega naslova. To je bil Rudolf Jožef baron Hackelberg Landau, c. kr. komornik, tajni svetnik, commandeur reda sv. Štefana. Ker sam ni bil železarski strokovnjak, je namestil za osrednjega inšpektorja Karla Ungerja, za fužinskega direktorja Franca Ivana Schultza. Fužina je bila koncesionirana s pogojem, da bo natalila v visoki peči letno 84 ton surovega železa. Omejitvev je bila ukinjena 14. decembra 1822. Za Rudolfom Jožefom je prevzel podjetje Leopold baron Hackelberg Landau. S pogodbo z datumom Grosspertholz, dne 26. februarja 1825, ga je prodal lastniku gospostva Fala, Ferdinandu Martinu Liebmannu, od 1836 dalje baronu Rastu. Okrog leta 1850 ali kakšno leto pozneje ta polplavž ni več talil; ustavil je delo.

Morda najmanjše podjetje je bil *Lovrenc II*, ki se je razvil iz prejšnje orodjarne. Spre-

Ozemlje gozdnega železa med Pohorjem in Bohorjem okoli leta 1840. Znaki pomenijo: Mu. = Muta; Mi. = Mislinja; L. I. in L. II. sta oba Lovrenca; V. = Vitanje; O. = Oplotnica; F. = Fužina. Debelo pikčasta črta nad Muto je slovenska narodnostna meja, zobata kolesca upodabljajo fužine, pokončni pravokotniki pa visoke peči. Crtkana meja je meja Stajerske. Vodoravne črtice povedo, kje so kopali železno rudo. Takoj severozahodno od Celja je širša okolica Galicije (Galicija, Grmovje, Hramšče), nad njo pri Vitanju pobočja Paškega Kozjaka. Nekoliko zahodno od obeh je smer proti Velenju. Severovzhodno od Mislinje leži Ribniško sedlo, severozahodno od nje zaledje Slovenjega Gradca. Južno od Oplotnice se razprostira Konjiška gora. Končno naj omenim še ležišča severovzhodno od Fužine okoli Olimja in Podčetrtka. Okoli Fužine so pobočja Bohorja.

membra v fužino je bila dovoljena domačemu orodjarju Boštjanu Weningerju. S poznejšimi povečavami je pričel nekoliko konkurirati sosedu Liebmannu-Rastu. Ta je zato prosil dvorno komoro, naj odkloni Weningerju nadaljnje koncesije, toda uslišan ni bil. Kdaj je prešel Lovrenc II na dr. Franca Ressa, bo treba še ugotoviti. Vsekakor pa je znano, da ga je od njega kupil 20. julija 1838 Franc Sackl. Ta mu je bil lastnik vsaj še konec leta 1849.

4. ZDRUŽEVANJE FUZIN V ENI ROKI

Zanimivo je, da ni izšla misel o koncentraciji obratov iz vrst fužinarjev samih, pač pa je prišla od zunaj. V teku sedem let in pol so prišli kar trije obrati v ene same roke, v last Jožefa Steinauerja. Da je »podjetnik« to zmož, je moral gotovo imeti v blagajni najmanj vsoto 150.000 fl (samo vitanjska fužina je bila ocenjena 1804. na 80.000 fl, seveda z gozdovi vred!). Na vprašanje, kako in kdaj je akumuliral Steinauer toliko denarja, danes še ne morem odgovoriti.

Združevanje je potekalo takole: Najprej je kupil od Ignaca Attemsa 9. maja 1824 *Oplotnico*, kmalu nato, 22. januarja 1826. prvo polovico, dne 31. januarja 1827 pa drugo polovico obrata v *Fužini* pod Bohorjem od Machicka. Končno je 15. novembra 1831 prevzel še *Vitanje* v smislu poravnalne listine med njim, Steinauerjem in Ivanom Mihaelom Winklerjem (kot njen lastnik je bil vpisan na sodišču šele 13. februarja 1850). Zdi se, da je šlo za nek celotni ali delni dolg, ki ga je Winkler plačal s fužino. Na ta način je združil Steinauer v svoji roki tri fužine in eno visoko peč.

Do večje koncentracije od te ni prišlo, ker je v bližini rasla nova moderna železarna in se ni več obetal večji dobiček pri fužinarstvu. Zaradi te in drugih železarn so ostale vse fužine na stopnji manufaktur ali le na pol tovarn in se polagoma preobrazile v orodjarne in podobno.

5. PREGLED PODELJEVANJA KONCESIJSKIH LISTIN

Tu mi gre za to, da strnem spodnještajersko fužinarstvo v nekakšno proizvodno enoto. To skušam doseči tako, da ga zajamem v skupno razpredelnico. Vendar moram tu še posebej opozoriti, da mi gre v tem poglavju le za *število koncesijskih listin*, torej dokumentov kot takih. Njihovo vsebino (število in kvaliteto ognjev, kladiv itd.) bom obdelal v posebni razpravi. Razlika je seveda velika.

Ena sama koncesijska listina je namreč zelo pogosto dovoljevala več sprememb istočasno: postavitev dveh po namenu različnih ognjev, eno ali več kladiv itd. Tolmačenje vsebine koncesijskih listin je v najožji zvezi s tehniško platjo fužinarstva samega; zato bom pritegnil vsebino dokumentov k obdelavi pri tehniki. Že tu pa lahko namignem, da bo rezultat podoben: največ sprememb zaznamujejo leta od vključno 1812 do 1840.

Podeljevanje listin po letih in obratih je potekalo takole:

Leto	Mislinja	Oplotnica	Vitanje	Fužina	Muta	Lovrenc I	Lovrenc II	Skupaj
1724	1							1
1762	1							1
1786					1			1
1788		1	1					2
1802		1	1					2
1804					1			1
1807				1				1
1808		1						1
1812	1				1	1	1	4
1815						1		1
1816					1	1		2
1817						1	1	2
1819			1					1
1820					1			1
1826	1							1
1828							1	1
1837	1							1
1838	1							1
1840	1							1
Skupaj	7	3	3	1	5	4	3	26

Iz razpredelnice razberemo naslednje:

1. V skupaj 64 letih XVIII. stoletja (1724—1788) je bilo podeljenih vsega skupaj le pet koncesijskih listin, kar je prav toliko, kolikor so jih izdali v sedemletju 1802—1808, torej tik pred globokimi spremembami, ki jih je prinesla ustanovitev Ilirskih provinc. Istočasno zvemo, da je začetek XIX. stoletja tudi začetek povečanega delovanja spodnještajerskega fužinarstva. V primeri s Kranjsko in slovenskim delom Koroške je to vsekakor precej pozno. V XVIII. stoletju je znašal časovni interval (seveda čisto računsko!) med posameznimi koncesijami 15 let, v prvih letih naslednjega stoletja le še 1,4 leta.

2. Še posebej pomembno je leto 1812 s svojimi štirimi koncesijskimi listinami (ali eno na 0,5 leta). Mislim, da so vzroki za to predvsem naslednji trije: prvič, ustanovitev Ilirskih provinc je še bolj spodbodla do tedaj skrite spodnještajerske gospodarske sile; drugič, učinek navedenega dekreta iz leta 1810 že sam po sebi; tretjič, razvijajoča se

civilizacija z večjimi potrebami je zajela tudi južni del Štajerske in terjala nove in številnejše gospodarske dobrine, ne nazadnje fužinarske izdelke.

3. Po krajšem presledku so prejeli spodnještajerski fužinarji v šestletju 1815—1820 še nadaljnjih sedem koncesij (eno na 0,8 leta). To so — politično gledano — prva leta restavracije, doba relativnega miru in absolutizma.

4. V naslednjih letih je »časovna zgoščenost«
nekoliko popustila: v triletju 1826—27—28 je znašal interval 1,5 leta, v štiriletju od 1837 do 1840 pa 1,5 leta. Računanje časovnega presledka se zdi na prvi pogled nekoliko smešna statistika, vendar nam vseeno primerno dobro nakazuje konjunkturna valovanja.

5. Z letom 1840 je bil v glavnem izčrpan »industrializacijski val«
na fužinarski osnovi. Kar je sledilo temu, je bila le nekakšna zapolnitev že danega volumna. Kaj bistveno novega se s klasičnim fužinarstvom že ni dalo več doseči, kajti od leta 1850 dalje so se vedno više dvigali dimniki sosednjih Prevalj in kot svarilni prsti žugali Pohorju in njegovemu podnožju. Še huje je postalo, ko so pričeli graditi Štore.

6. Od vseh koncesijskih listin nosi le 20 % datum XVIII. stoletja, drugih 80 % dokumentov pripada manj kot prvi polovici XIX. stoletja. Take rezultate dá vodoravno čitanje tabele. Enako zanimive podatke dobiš, če prebiraš razpredelnico v navpični smeri.

7. Tu prednjači Mislinja s svojimi sedmimi dokumenti ali s približno 25 % vseh spodnještajerskih koncesijskih listin. Drugih 75 % si razdelijo Muta, Lovrenc I, Oplotnica, Vitane itd., v glavnem pohorska skupina podjetij. Mislinja se je spopolnjevala najdlje in najvztrajneje; ko že ni nobena fužina več prosila za koncesije, se je Mislinja vztrajno potegovala zanje.

8. Ne računajoč Mislinje so druge fužine, vzete vse skupaj, prejemale koncesije v glavnem v dvajsetletju 1802—1820 in sicer skupaj 15 ali več kot 40 % absolutno vseh spodnještajerskih koncesij. Z letom 1820 je njihova ekstenzivnost obstala na doseženi višini. Tāke, kot so bile, so popolnoma zadoščale potrebam bližnjega tržišča — in finančnim zmogljivostim lastnikov. Ne tako Mislinja, ki se je uporno širila in bi se morda v ugodnejših okoliščinah celo preobrazila v pravo moderno železarno.

Dejstva, nanizana v zgornjih 8 točkah, opisujejo le zunanjo, ekstenzivno, formalno zgodovino teh podjetij. Daleč važnejše bo seveda notranje, vsebinsko, kvalitativno tolmačenje teksta in vsebine koncesijskih listin.

Podrobnosti o tržišču so nam presenetljivo malo znane. Samo splošno se lahko reče, da so izdelke obravnavanih fužin, na primer lopate, motike, pluge, železne ograje, vezi za stavbe, sekire, kose, kladiva in podobno prodajali v bližnji in daljni okolici ali jih izgotavljali po naročilu strank. Spet smo za Mislinjo najboljše poučeni. Dolgo časa ji je bil gospodar Zois, ki jo je vključil v svojo trgovsko politiko — v izvoz v Italijo. Tako nam eden izmed redkih konkretnih podatkov pravi, da je 9. aprila 1781 pisal Jožef Adam Globočnik, da je poslal iz Mislinje v Ljubljano sodčke z žebliji. Ti so šli gotovo naprej čez morje.

Bonaczy je nadaljeval Zoisovo tradicijo. O tem nam pričajo njegovi kontokorenti pri tržaških grosistih. Glede njegovega spodnještajerskega tržišča vemo še, da je po naročilu izdelal tudi dokaj komplicirane predmete. Za potrebe spodnještajerskih premogovnikov Južne železnice je izdelal leta 1844 tri železne svedre, dalje 28 kratkih zagozd, po štiri velika, srednja in mala prosto tekoča kolesa. Dve leti pozneje je izdelal železne dele za koksno peč v Hrastovcu, ki je tudi bila last tamkajšnjega južnoželezniškega premogovnika. Sicer pa so se skoraj gotovo angažirale pri delih za Južno železnico vse fužine razen obeh pohorskih. To sodelovanje pomeni za njih konjunkturo. Zlasti bi utegnili biti razen Mislinje še Muta zaposlena z deli za progo. Na to me navaja neko precej poznejše dejstvo: kot član kartela je Muta izdelovala predvsem tračnične žeblice (»kladveca«) in vijake.

7. LEZISCA ŽELEZOVE RUDE

Pri Mislinji kot prvi fužini z visoko pečjo ne vemo od leta 1762 skoraj 20 let nič o tem, kje točno je Zois kopal železovo rudo. Le domnevati moremo po največji verjetnosti, da se ni mnogo oddaljeval od fužine; držal se je pobočij Pohorja in tam iskal rudo.

Šele za 2. december 1785 zvemo jasno, da je prejel trikrat po 9 jamskih mer po planinah okoli Ribniškega sedla nad izvirom Mislinje. Toliko mer je vsekakor veliko. Znamenje, da je dobro pregledal teren. Domnevno istega dne je še prejel rudo pri Vitanju (tu je vrtal v hrib v obliki pravega rudnika). V okolico Vitanja se je vrnil še 25. junija 1825, ko je prejel rudo na južnih pobočjih Paškega Kozjaka pri Resniku.

Nadaljnje področje, od koder je prihajala ruda za Mislinjo, so bila brda pri Grmovju

blizu Galicije (9 jamskih mer dne 6. septembra 1794, le presežek še 24. julija 1839. Tod je kopal že leta 1782 kranjski fužinar Dionizij Urbančič, nekaj pozneje tudi Ruard). Okolica Galicije je sploh bila nadvse pomembno področje, saj je bilo najmanj še 12 lastninskih pisem izdanih za ta okoliš (15. septembra in 11. novembra 1824, 9. marca in 11. novembra 1825, presežek 24. julija 1839). V okolico Konjic in žičkega samostana se je naselil 16. januarja 1835 in 25. novembra 1851 (tokrat prav blizu ruševin starega konjiškega gradu). Spet več površine je prejel v Razboru pri Starem trgu 7. oktobra 1835. Manj se je kopalo v področju kraja Hramše (18. novembra 1840), medtem ko so bila bolj pomembna ležišča v kraju Stare Slemene pri žičkem samostanu (15. julija 1841 in 27. septembra 1843). Končno je prejel Bonaczy nekaj mer dne 25. novembra 1851 pri Velenju in južno od ruševin konjiškega gradu.

Po do sedaj pregledanih virih je Mislinja šestnajstkrat prejela lastninska pisma za železovo rudo za devet ali deset raznih krajev in za približno 70 jamskih mer površine. Leta 1851 je imela še 48 lastninskih pravic, naslednjega leta le 36 podobnih pravic.

V zvezi z rudo se nehote vprašamo, kolikšna je bila dejanska proizvodnja surovega železa v Mislinji. Nekaj malega podatkov nam pove, da je nataljena količina zelo nihala: leta 1819 je znašala 235 ton surovega železa, naslednjega leta 309 ton, za leto (morda pa le za del leta) 1821 samo 171 ton. Leta 1851 so pridobili 746 ton železa (cit. po Slokarju), 1841 pa le 137 ton železa (po Slokarju 99 ton). Pri takšnem nihanju proizvodnje ima kvaliteta železove rude gotovo odločilen pomen. Sicer pa to niti niso tako porazno nizke številke, če pomislimo, da so plavži na Kranjskem natalili v letih okoli 1800 skupaj po 530—540 ton surovega železa.

Le mimogrede naj še omenim, da je prejel Bonaczy 9. septembra 1824 eno jamsko mero svinčeve rude severovzhodno od Galicije. Vsekakor je to samo enkratni pojav in iz njega sklepam, da je s svinčem bolj eksperimentiral, kot pa ga resno mislil eksploatirati. Za taljenje svinca so potrebne posebne peči; zanje ni nikoli prejel nobene koncesije.

Pri iskanju železove rude je šla manj v širino bohorska fužina. Alojzij Klinz je imel kope železa tik nad fužino v severnih pobočjih Bohorja pod vrhoma Oslica in Koprivnik. Tu je prejel 28. oktobra 1807 skupaj 6 jamskih mer. Naslednjega leta je smel od 30. julija 1808 dalje kopati pri Planini in dalje v smeri proti Laškemu v 4 jamskih merah. V naslednjih letih si je pridobil novih pravic v okolici Planine in Kozjega in

to v naslednjem zapovrstju: 18. februarja 1809, potem 10. januarja 1811, končno 24. avgusta 1814. Za tem je nastal dolg premor. Šele leta 1836 je prejel Steinauer na en sam dan, 24. februarja, osem jamskih mer, šest od teh v Sopotah pod Olimjem, dve pri Podčetrtku. Leta 1831 je Fužina pridobila menda 131 ton surovega železa (cit. po Slokarju), točno 10 let pozneje komaj 48 ton železa (po Slokarju 151 ton). Morda je »kriza« v letu 1841 v zvezi z gradnjo večjega plavža (o njem več pozneje).

Najmanj razteznosti je pokazal Lovrenc I. Zanj vemo samo to, da je 24. marca 1817 prejel ležišča v okolici Lovrenca na Pohorju.

Skupna količina pridobljenega surovega železa na vsem slovenskem delu Spodnje Štajerske je pričela kmalu po sredini XIX. stoletja naraščati:

leta 1850	475 ton
leta 1853	914 ton
leta 1857	1724 ton

Porast je znašal v tem kratkem času več kot 364 odstotkov. Vzrok je seveda v tem, da je tržišče vse bolj povpraševalo po izdelkih iz železa in da je bilo treba zato povečati zmogljivost plavžev in izkop rude. Tako je Mislinja s svojo 9,90 m visoko pečjo (fužinska visoka 9,60 m) pridobila leta 1851 že 656 ton surovega železa, naslednjega leta celó 709 ton grodlja ob zaposlitvi 4 uradnikov in okoli 35 delavcev. K temu naj pripomnim, da ni do leta 1850 spodnještajerska proizvodnja grodlja nikoli preseгла količine 500 ton. Vzrok za skokovito naraščanje po tem letu je v tem, da so Štore kupovale surovo železo v Mislinji, Fužini, dalje na Savi in v Gradacu v Beli krajini ter celo na Hrvatskem. Predelovali so tudi stare tračnice.

Točnejši opis razmer v rudnikih imamo le za Mislinjo. Rudarjev šiht je trajal 10 ur na dan. Pri tem je zaslužil približno 9 fl na mesec. S postranskimi šihti na dnevnem kopu, pri popravilu rudniških poti itd. je mogel vsak zaslužiti tudi 11 fl na mesec. Če računamo mesec po 30 dni, mu je v prvem primeru ostalo 18 kr za dnevno oskrbo, v drugem primeru 22 kr na dan. Luč, smodnik in orodje so dobili brezplačno pri podjetju. Cent ali 56 kg železove rude je stal pri jami podjetnika 16 kr. Srednja letna potreba 168—224 ton železove rude se je dala nakopati s šestimi rudarji. V dnevnem kopu je zmogel nakopati en sam rudar letno 45—56 ton pa tudi več. Podatki veljajo za konec XVIII. stoletja.

Take so bile razmere v rudnih ležiščih na ribniških planinah, kjer so kopali magnetovec (Magneteisenstein). Proti koncu XVIII.

stoletja so postale zaloge železove rude skromnejše. V vitanjskem rudniku na desnem bregu Hudinje, kjer so kopali jeklenec (Spateisenstein), je bilo teže. Stroški kopanja so bili večji zaradi izdelave opažev in čestih vrtanj. Zategadelj je stalo 56 kg železove rude že pri jami 36 kr. Ugodno za rudnik je bilo to, da je bil tik ob komercialni cesti Celje—Slovenj Gradec. Za voznino rude od Vitanja do fužine je plačalo podjetje 10 kr za 56 kg, so jo pa pozneje zvišali na 11 kr. Vozniki so smeli voziti od fužine do Vitanja končne izdelke.

Neki podatek navaja, da je imel Bonaczy leta 1851 in 1852 zaposlenih v premogovnikih poleg enega uradnika še 68 delavcev. Največja verjetnost pa je, da je to skupno število zaposlenih delavcev (rudarjev in dnevnicarjev) v vseh rudnikih, tako železovih kot premogovih.

8. VPRAŠANJE OGLJA

Spet smo najboljše poučeni o gozdnih razmerah mislinjske fužine. Zois je imel tam imenje s pripadajočim dominikalnim gozdom in nekaj rezervati. Proti koncu XVIII. stoletja je njegov gozdni zaklad zlahka kril letno proizvodnjo do 280 ton surovega železa. Kljub vsemu pa je Zois zelo skrbel za to, da ne bi preveč izčrpal svojega vira surovine. Zato je že poleti 1788 naprosil Ivana Mihaela Tschitschka, naj mu proti odškodnini prepusti v izrabo del svojega gozda na Pohorju. Tschitschek je na to pristal.

Zoisovemu zgledu je sledil tudi Bonaczy. Dne 2. septembra 1839 se je pogodil s Ferdinandom baronom Rastom, lastnikom gospodarstva Fala, za posek Rastovega gozda.

O cenah oglja vemo naslednje: Zois se je proti koncu XVIII. stoletja pritoževal, da proizvodni stroški naraščajo. Delna krivda za to da je tudi v cenah oglja. Koroški Schaff oglja stane, pravi Zois, nekje 14 kr, drugje 18 kr; dobro da bi bilo, da bi cena ne zrasla preko 20—22 kr za Schaff. Tudi če bi bila tolikšna, bi bila še vedno nižja od cen [osodnjih] treh fužin in dveh steklarn, ki plačujejo za Schaff 27—30—36 kr. Strinja se s tem, da bi plačali ogljarjem 6 kr več za tiste Schaffe oglja, ki presegajo dogovorjeno količino oglja.

Koroški Schaff oglja je tehtal 61,6 kg (110 funtov). Za 560 kg izdelkov (1000 funtov ali 1 meiler) je potrošila Mislinja pri dvojnem taljenju 1848 kg oglja, medtem ko so drugi potrošili le 1663 kg oglja. To se pravi: kolikor so druge fužine morale dražje plačevati Schaff oglja, toliko so bolj varčevale z njim,

morda celo v škodo kvalitete izdelkov. Enoštaven račun nam pove, da je bila v letih pred 1800 fužina po ogljarski strani še rentabilna, če je dobila za 1 fl vsaj 180 kg oglja (približno 3 Schaffe). Če ga je pa dobila za isti denar le 120 kg (nekako 2 Schaffe), se je že utegnila bližati izgubi — če ni pri tem zniževala mezd fužinskih delavcev.

Morda bi se dala nakazati splošna gospodarska kriza proti koncu XVIII. stoletja z naslednjim bežnim podatkom: Michel Angelo Zois je zapustil ob smrti premoženja za 1 milijon goldinarjev. Vsa Zoisova podjetja so v skupni bilanci za leto 1780 še izkazovala okoli 150.000 fl suficita, dvajset let pozneje komaj 11.000 gld. (Goldinar terezijanske dobe je nihal med 1000—2000 dinarjev današnje vrednosti.) Kako je bilo z Zoisovim kritičnim stanjem v letih 1810—20, bom pa povedal v 10. poglavju.

9. VPELJAVA PREMOGA

Občutljivo in nadvse važno vprašanje dobave oglja sta v prvih desetletjih XIX. stoletja drugod po svetu že reševala premog in koks. Enoštavno zato, ker sta bila cenejša. Kako je bilo pri nas?

Pionirstvo pripada na Spodnjem Štajerskem Bonaczyju. Koncesija iz leta 1826 mu je bila dana prav s pogojem, da bo v novem obratu uporabljal premog. O njem pa skoraj eno desetletje ne zvemo ničesar. Šele v letu 1835 je pričel dejansko kopati premog okoli Slovenjega Gradca, blizu Starega trga. Izsledil ga je sicer še pri Kotljah, Zrečah, Laškem, Vitanju itd., a največ ga je izvozil iz starotrških kopov. Statistika priča, da je znašal leta 1845 izkop 170 ton, tik pred njegovo smrtjo se je pa že povzpел na okoli 340 ton.

Ni dvoma, da ga je uporabljal v fužini, vprašanje je le, kako, kje in kdaj. Za sedaj še ni točnejših vesti o eksperimentiranju z njim. Ker je uporabljal starotrški premog, ki je visoko kaloričen in ga ni težko razžveplati, je skoraj gotovo, da ga je primešal oglju v tistih ognjiščih, kjer so polizdelke le žarili in pripravljali za naslednjo stopnjo obdelave. Da bi dodajal premog ali razžveplani premog oglju v visoki peči, je izključeno. Poskusi o koksanju premoga v Mislinji mi niso znani. Čeprav so koksali premog od leta 1846 dalje v Hrastovcu pri Poljčanah, ga Bonaczy ni kupoval.

V pritegnitvi premoga k proizvodjalnim postopkom vidim če že ne priprav za preskok v moderno železarno pa vsaj uvod v modernizacijo fužine kot take. Vsekakor je

uvedba premoga faktor, ki ga ne gre prezeti ali le registrirati kot dejstvo. Že to, da je prednjačil Bonaczy, dá slutiti, kakšne cilje je zasledoval in da je vsekakor hotel biti napreden železar. Kljub veliki zalogi lesa je videl bodočnost svojega obrata v premogu in koksu.

Drugi fužinarji ga še zelo dolgo niso posnemali. Ostali so raje pri oglju. In pri na pol obrtništvu.

10. ZADOLZEVANJE

Ta faktor se mi zdi tako važen za našo gospodarsko zgodovino preteklega stoletja, da sem mu odmeril posebno in precej dolgo poglavje. Zadolževanje lahko študiramo iz treh zornih kotov: iz ožje gospodarske perspektive (izposojanje zaradi investicij, trenutne nelikvidnosti itd.); iz širšega narodnogospodarskega vidika (pasivnost določene industrijske panoge); iz zornega kota narodnostne politike, če ga seveda vežemo na takratno politično borbo in na vse, kar je s tem v zvezi (izposojanje v tujih bankah in posledice tega).

Za nas so važni vsi trije momenti. Že kar na tem mestu moram še posebej opozoriti na opazovanje problema s tretjega stališča: zadolževanje je namreč neka posebna oblika pojava, ki ga moremo imenovati »vdor tujega kapitala«. Seveda je šlo pri izposojanju zavestno le za posojila v čisto gospodarskem pomenu besede, za eno izmed funkcij kapitala, toda značaj upnikov (banke, velika industrija) in njihova provenienca (Dunaj, Trst, Gradec, Lölling) imata za nas Slovence kot prebujajočo se narodnostno manjšino v letih 1840—1870 in gospodarsko šibkejši predel Avstrije nehoté tudi širši pomen. Prav to je tista druga ali politična in družbena funkcija kapitala.

Pri izposojavcih bomo namreč takoj opazili, da domačih upnikov skoraj ni bilo, namreč upnikov, ki bi bili doma na slovenskem narodnostnem ozemlju. Če gledamo pojav z vidika narodnostnega boja, za kar smo glede na politično stanje mnogonacionalne Avstrije in pozneje celo na prevrat kot razplet boja upravičeni, vidimo, da upniki niso bili Slovenci, torej so bili v nekem pomenu tujci. Z dajanjem posojil na obresti se namreč ni krepil »slovenski« ali domači kapital; denar ni ostal v družbi, živeči na slovenskem narodnostnem ozemlju in ni povečeval tukajšnjega narodnega dohodka, ampak je odtekal na drugo stran narodnostne meje in s tem slabil domačo družbo, domači kapital. Izposojali so zlasti »tujci«, ker se je pri njih

zaradi določenega zgodovinskega razvoja kapital hitreje akumuliral. Tako se je njihova senca razprostrela tudi nad spodnještajerskimi fužinami. Domači obrati so v določeni meri in vsaj v nekem smislu prihajali pod vpliv »tujega« kapitala in zato v območje drugačne gospodarske politike. Tako se niso mogle dovolj razviti silnice domačega, lastnega gospodarstva.

Komponento »izposojanje« moram najprej podati čisto faktografsko, šele potem bom mogel zaokrožiti dejstva v neko ugotovitev.

Največ so se zadolževale fužine Mislinja, Vitanje, Muta. Pri mislinjski se je zadolževal že Žiga Zois, vendar samo v rodbinskem krogu. Razen 2000 fl, ki si jih je sposodil pri Jožefu Gorznerju ml. v korist Mislinje leta 1812, odpade glavna vsota posojil na leto 1813 (Ilirske province in gospodarske posledice!). Dne 1. julija 1813 je izdal njegov pooblaščenec Jožef pl. Lehmann zadolžnico za 30.000 fl po 5% v korist Zoisovega nečaka *Antona Bonaczyja*, potem za 6920 fl po 4% v dobro drugega nečaka *Avguština Zoisa*, dalje za 6000 fl po 4% v plus *Antonije Zoisa*, končno za 20.000 fl po 5% v prid *Ceciliji Zois*. Že dne 10. septembra 1819 je prešlo posojilo Antonije Zois v last Ivane pl. Lehmann roj. Zois. Cecilija pa je 11. junija 1833 odstopila od svoje vsote 20.000 fl eno desetino ali 2000 fl Mariji Marussig, rojeni pl. Gold.

Skupna vsota rodbinskih posojil je znašala 62.920 fl; od tega je posodil nečak Anton Bonaczy skoraj polovico. Že 28. februarja 1817 je Bonaczy zastavil svojo vlogo 30.000 fl borzni grosistični kompaniji Kern & Comp. za že dane in še v bodočnosti dane predujme. In res je bila že 4. avgusta 1818 vpisana pogodba med Bonaczyjem in grosistom Kernom & Comp. za zavarovanje 10.000 fl, danih v korist Marije Bonaczy pl. Bonazza, roj. Hagenauer. Dne 10. septembra 1819 so podpisali v Gradcu listino (dve leti pozneje superintabulirano), s katero je prešel kapital 6000 fl Antonije Zois v last Ivane Lehmann, roj. Zois. Dne 1. januarja 1827 se je Bonaczy zadolžil za 8000 fl pri zagrebškem škofu Maksimiljanu Vrhovcu pl. Rahitovcu. Preden se bom lotil velikih in pomembnih transakcij v letu 1841, moram v nekaj stavkih pojasniti posebno obliko odvisnosti, ki je imela v bistvu značaj dolga, zadolžnice. To je prenotacija kontokorenta ali predznamba tekočega računa. Prenotacija se je seveda vpisovala v rudarske knjige kot vse druge važne zadeve.

Bonaczy je imel poslovne zveze med drugimi tudi z grosisti v Trstu in na Dunaju. Pri njih je imel tekoče račune. Zaradi občasnih kratkoročnih dolgov in nelikvidnosti mu

je bil blokiran določeni del finančnih sredstev s tekočega računa (opravila se je prenotacija ali predznamba). Za prenotirano vsoto je do izplačila jamčil s fužino, z visoko pečjo, rudniki železa, premoga itd. Po rešitvi obvez je bil kontokorent spet sproščen.

Tako sta mu bila na en sam dan, to je 22. maja 1841, prenotirana dva kontokorenta v korist tržaških kapitalistov, prvi v višini 70.246 fl 35 kr v korist grosista, ki se je pisal Luigi Pezzer, drugi v višini 55.733 fl 2 kr v dobro grosista z imenom J. Hagenauer. Kmalu nato je bila ta poslednja vsota superprenotirana v korist tržaških bankirjev (Banquiers) s firmo Morpurgo & Parente. Tri tedne pozneje je bil prenotiran kontokorent z dne 23. maja za zavarovanje terjatev 6836 fl 59 kr in 28.000 fl v korist grosista z imenom Pompej pl. Panzera (v primeri s firmo Morpurgo & Parente so bili do tedaj grosisti Pezzer, Hagenauer in Panzera v naši gospodarski zgodovini manj znani).

Po teh transakcijah se je Bonaczy takoj obrnil še na Dunaj. Tekoči račun z dne 26. maja je bil predznamovan za zavarovanje vsote 6160 fl v korist grosistične tvrdke Arnstein & Eskeles. Iskal je pomoč tudi pri industrialcih: za zavarovanje terjatve v korist Evgena pl. Dickmanna je bil prenotiran kontokorent z dne 3. junija za varstvo 20.966 fl 20 kr.

Vse navedene predznambe so ugasnile še v teku avgusta 1841 (Arnstein-Eskelesova 1. septembra).

Če še navedem, da je izdal Bonaczy 18. maja 1841 menico za 7063 fl 48 kr v korist Jožefa Dimmerja, in 1. oktobra zadolžnico za 18.000 fl Ceciliji Zois s pogojem zakupne pravice v njeno korist, sem navedel vse male in srednje partnerje. Ostane še omemba največjega kreditorja, to je, Prve avstrijske hranilnice (Erste österreichische Sparrkasse), ki mu je posodila 4. avgusta istega leta kar 260.000 fl. Vsota je bila zanj tolikšno breme, da je bilo odplačanih do 6. februarja 1854 komaj 40.000 fl. Dolžnih 220.000 fl je prepisala hranilnica na Splošni oskrbovalni zavod (Allgemeine Versorgungs-Anstalt), ker sta se oba zavoda tik pred tem fuzionirala.

Bonaczy je medtem umrl. Tako je še po njegovi smrti stegovala roko nad mislinjsko fužino tuja tvrdka in to tja v osemdeseta leta XIX. stoletja.

Vrsto Bonaczyjevih upnikov zaključujem z naslednjima dvema kreditorjema: v začetku leta 1844 je izročil Ivanu baronu Paumgartnu menico za 10.000 fl, zadnjega decembra 1851 pa je bil prenotiran kontokorent dunajske grosistične firme Frauer & Comp. za zavarovanje saldo ostanka 23.289 fl 51 kr.

Vitanjska fužina je bila obremenjena z manjšimi obveznostmi. Tako se je zadolžil Jožef Krammer 2. novembra 1795 za 2000 fl pri Dominiki pl. Monsperg. Več se je zadolževal Matija Anker. Dne 31. maja 1806 je superintabuliral Ivan pl. Bellan njemu v breme 6000 fl. Deset let pozneje, 20. novembra 1816, je bila vpisana zadolžnica, ki jo je izdal dr. Vogl v korist Helene pl. Reichenberg v višini 25.000 fl. Čez pol leta je bila vsota intabulirana na Krammerjev tretjinski delež pri fužini. Končno je bila prenotirana 25. februarja 1818 službena pogodba z dne 1. avgusta 1817 med Blažem Mayerjem (svinčarskim podjetnikom v slovenski Koroški) in dr. Voglom & Comp. za zavarovanje obveze in kavcije v višini 10.000 fl.

Pri mučki fužini opazimo pri zadolževanju seveda mnogo podobnih pojavov. Tudi to podjetje se je najbolj zadolževalo v letu 1841. Skupna vsota finančnih transakcij se je povzpela na 25.488 fl. Vsekakor moram na prvem mestu omeniti Štajersko hranilnico, ki je lastnikoma posodila 1. maja kar 12.500 fl. Dne 13. maja 1846 je bil eksekutivno intabuliran v škodo Gustava in Clelije Jäger in v korist hranilnice ostanek še vedno v višini 11.800 fl. Prav tako v maju 1841 sta oba Jäger že izdala jamstveno listino za 5000 fl v korist Dickmannovega železarskega podjetja v Löllingu. Nekaj pozneje se je opravilo še nekaj prenotacij kontokorentov: dne 7. julija za zavarovanje terjatve v višini 5688 fl 24 kr v korist hüttenberške železarske družbe Rauscher v koroškem Št. Vidu; dne 17. novembra je bila izdana prima menica za 2500 fl na ordro Jožefa Žerjava, ki jo je potegnil Martin Žerjav, akceptiral pa Anton Jäger; končno je bil 21. maja 1842 prenotiran kontokorent z dne 31. decembra 1841 za zavarovanje 3.024 fl v korist dunajske banke Frauer & Comp. Menica z datumom 27. aprila 1843 v višini 1750 fl je bila na eksekutivni način intabulirana v breme Gustava in Clelije. Vsekakor moram omeniti še menico za 2073 fl 53 kr, ki jo je izdal 1. julija 1844 sebi v korist koroški železarski podjetnik Gustav grof Egger in sta jo oba Jäger akceptirala. Za zaključek naj navedem le še dejstvo, da si je 17. novembra 1849 sposodil Franc Sackl pri Frideriku Brunu Andrieuju 681 fl 59 kr.

Navedene transakcije nam povedo mnogo. Če si odmislimo izposojanje v rodbinskem krogu, vidimo, da pripadajo največje finančne obveznosti letu 1841. Vsota posojil oziroma dolgov se je povzpela na 312.000 fl. V to velikansko vsoto pa prenotacije kontokorentov niti niso vštete! Gre le za bančni kapital, v manjši meri za menice in druga jamstva.

Dalje vidimo, da se največkrat omenjata Trst in Dunaj. To še zdaleč ni nobeno nalučje, saj sta to dve mesti z močnimi bankami in podjetniki, Trst zato, ker je bil pristanišče vse Avstrije, Dunaj zato, ker je bil pač prestolnica. Kapital se je najhitreje akumuliral v teh dveh mestih in tako je mogel že sorazmerno zgodaj intenzivno sodelovati pri utemeljevanju raznovrstne industrije na slovenskem narodnostnem ozemlju: sladkorne in tekstilne industrije, premogovnikov itd., da gradnje Južne železnice ne omenjam še posebej. Če gledamo problem s slovenskega narodnostnega stališča, lahko rečemo, da je bil uvoz kapitala na slovensko ozemlje najmočnejši prav iz teh dveh »tujih« mest. Ne morem dovolj močno podčrtati, kako zelo odločilno je bilo to dejstvo na potek gospodarske zgodovine slovenskega naroda. Obdobje firm Morpurgo & Parente, Arnstein & Esceles, Revoltella, Rothschild in sinovi, pozneje tudi tvrdki iz Gradca, gotovo zasluži posebno razpravo.

11. KONCESIONIRANJE ZELEZARNE ŠTÖRE

Prav sredi XIX. stoletja je prišlo v slovenskem delu Štajerske do silne spremembe. Njeno bistvo so prav gotovo doumeli hkrati in takoj vsi tamkajšnji fužinarji. Dne 17. novembra 1850 je namreč podelilo ministrstvo za poljedelstvo in rudarstvo Frideriku Brunu Andrieuju koncesijo za zgraditev pudlarne in valjarne na njegovem lastnem zemljišču. Zdi se, da je Andrieu dobro pretehtal vse stvarne okoliščine (železnica, bližina Italije, zaloge premoga, šibka lokalna konkurenca, zadostna lastna finančna sredstva, sosedstvo gozdov) in se hitro odločil za Štore. Že med pripravami za prošnjo in prejem koncesije je s pogodbo z dne 23. januarja 1850 kupil od Ignaca Novaka premogovnik Pečovje v neposredni bližini Štor.

Koncesija je obsegala pet enojnih pudlovk z ognjišči za predogrevanje, tri enojne varilne peči, dve enojni žarilni peči, ogenj za orodjarja, plosko kladivo, valjčno linijo za pločevino in grudasto železo, eno valjčno linijo za grobo palično železo, drugo za fino in žično železo, dvoje škarij, prve plamenske, druge za pločevino, cirkularsko, ventilator za peči in orodjarno, kladivo za ravnanje, stružnico. Dve pudlovki in dve varilni peči sta dobili parne kotle, ki so se ogrevali z odvečno toploto teh peči. Koncesija se je dala s pogojem, da se bo uporabljalo zgolj fosilno gorivo (premog).

Že med gradnjo samo je pričelo Andrieuju zmanjkovati denarja ali pa se ni več zanimal

za železarstvo. To sklepam iz dejstva, da sta premogovnik Govce že kupila 20. avgusta 1851 Friderik Bruno Andrieu in Pavel pl. Putzer iz tirolskega Bozna. To sta storila, pravi vir, pod vplivom Ivana pl. Putzerja. Enako zanimiva sta tudi naslednja dva podatka: Pavel pl. Putzer je kupil 25. septembra 1851 premog v Breznu pri Laškem od prejšnjih lastnikov Tomaža Grilca in Jožefa Drascha; Andrieu je dal Ivanu in Pavlu pl. Putzerju predujem za izgradnjo Štor. Iz tega sledi, da je verjetneje, da je Andrieu rade volje prepustil Štore Putzerjema in jima pri gradnji celo pomagal.

Tako je prišlo do tega, da je 22. januarja 1852 kupil Pavel pl. Putzer Andrieujevo koncesijo. Po ogledu naprav v Štorah in po opravitvi raznih formalnosti so Putzerju priznali koncesijo dne 30. novembra 1853. Kmalu nato je nastopil službo v novem podjetju Putzerjev opolnomočenec Henrik Vittorelli, kmalu za njim kot direktor Karel Avgust Fréy.

Ambiciozni Bonaczy je torej še utegnil videti, kako ga je Putzer spodrinil s svojimi Štorami. Konec leta 1853 je za zgodovino spodnještajerskega železarstva kar simboličen: klasični fužinar Bonaczy je umrl, Putzer se je odločil končati začeto delo — spustiti Štore v pogon.

12. PUTZERJEVO ZADOLŽEVANJE

Spet sta stopila v osprednje Dunaj in Trst. Najprej Dunaj. Dne 18. decembra 1857 je Putzerju posodil Kreditni zavod za trgovino in obrt (Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe) 50.000 fl, dva meseca pozneje, 20. februarja 1858, nadaljnjih 50.000 fl.

Zašel bi predaleč, če bi pojasnjeval takratne spremembe v Avstriji v področju denarništva. Le nakažem naj položaj. Stare fužinarje so podpirale grosistične tvrdke (poleg blagovnega prometa so se ukvarjale tudi s kreditnimi posli, čeprav niso bile registrirane kot prave banke), moderne železarne pa so finansirali pravi denarni zavodi, ki so bili vsi delniške družbe. Ta primerjava skriva v sebi silne kvantitativne in kvalitativne spremembe v takratni Avstriji.

Pri istem kreditnem zavodu si je sposodil Putzer 31. maja 1859 nadaljnjih 60.000 fl. Za posojilo z dne 9. avgusta 1862 v višini 75.000 fl pa je zahteval in tudi prejel Credit-Anstalt že hipotečno kritje. Že pred tem, 28. novembra 1861, si je Putzer izposloval predujem 50.000 fl, ki je šel v korist avstrijski vrhovni mornariški komandi. S tem je stopil v ospredje Trst, toda ne več v civilni obleki.

13. VOJNO DOBAVITELJSTVO

Znano dejstvo gospodarske zgodovine ka terekoli države je, da so trgovci in podjetniki vedno radi postali liferanti za armado. Te možnosti Putzer ni zanemaril. Komaj se je dobro postavil na noge, že je prejel 31. avgusta 1862 predujma od vojne mornarice oziroma od mornariškega ministrstva na račun bodočih dobav za mornarico v višini 350.000 fl. Njegov nadaljnji korak je bil, da je sklenil 14. julija 1863 v Trstu pogodbo o dobavi oklepnih plošč pristaniškemu admiralatu v Trstu za 26.000 fl.

V splošnem je bil to čas, ko je Avstrija po zgledu drugih mornaric prešla na gradnjo železnih vojnih ladij s parnim pogonom. To je dalo dela mnogim železarnam in strojnim tovarnam, ne nazadnje Štoram. V poznejših letih je gotovo še kaj prodal mornarici, toda tu tega prometa že ne morem več zasledovati.

14. TEHNIČNA OPREMA

Da je Putzer vse to zmozel izdelati hitro in dobro, je moral imeti železarno stalno na primerni tehnični ravni. Neki podatki pravijo, da je vgradil Putzer prvi parni stroj s 85 KM leta 1852. Dve leti pozneje je spustil v pogon drugega, ki je imel le 2 KM. Pač pa je v letu 1855 pričelo delovati kladivo teže 4,6 tone na pogon s parnim strojem 15 KM. Leta 1856 je montiral še štiri parne stroje s skupaj 96 KM. Naslednjega leta je že obratovalo 6 peči za pudlanje, peč za cementno jeklo, 6 varilnih peči, 8 valjčnih prog, 4 škarje itd. Tovarna je predelala 3640 ton surovega železa in potrošila 14.500 ton premoga. Zaposlenih je bilo 7 uradnikov, 4 nadzorniki, 350 delavcev, 18 vajencev in 397 (!) »rudarjev«.

Razmere so se močno spremenile v letu 1858: Putzer je imel sicer že tri peči za cementno jeklo (število drugih proizvodnih sredstev je ostalo nespremenjeno, le da je v Pečovju postavil takrat parni stroj 15 KM za dviganje vode), zato pa le še 100 delavcev, 10 vajencev, 108 »rudarjev«. Druge je zajela redukcija in jih postavila na cesto.

Krizo je moral Putzer dokaj ugodno prestat, sicer ne bi do vključno januarja 1862 vgradil še eno talilno peč, Jonvalovo turbino, opekarno z dvema pečema in izdelovalnico talilnih loncev ali tiglov, ustanovil modelno delavnico za mizarstvo in zgradil železniško progno od premogovnika Pečovja do železarne — itd. Vse je bilo vredno 515.000 fl. To je več, kot so bile vredne vse spodnještajerske fu-

žine skupaj. Ker niso mogle te niti od daleč več držati koraka s Štorami, so ostale komaj kaj več kot orodjarne na vodni pogon.

Moč Štor bomo dobro spoznali s pomočjo naslednje primerjave: leta 1865 je imela vsa Spodnja Štajerska 26 parnih strojev s 656 KM, od tega samo železarna 9 parnih strojev z 290 KM. To se pravi, da je njej pripadla več kot tretjina parnih strojev z nekaj manj kot polovico konjskih moči. Kaj naj bi spričo tega še zmogle klasične fužine?

15. DELNIŠKA DRUŽBA

Modernizacija železarn je sedaj potekala hitreje in v večjem obsegu kot nekdanje spopolnjevanje fužin. Izumi so si sledili z večjo naglico, tržišče je terjalo kar najkrajši dobavni rok. Kvaliteta izdelkov je morala v vsakem pogledu zadostiti naročilom. Kdor tega ni zmozel, je bil v nevarnosti, da bo zgubil tržišče. Za primerno spopolnjevanje so bile potrebne vedno nove in nove investicije. Putzer vsega tega ni zmozel več sam. Pristal je na ustanovitev delniške družbe. Pogodba o tem je bila podpisana 30. junija 1865.

Statute za delniško družbo je ministrstvo odobrilo 22. decembra 1865. Po sklepu z dne 1. februarja 1867 je bila vključena vsa imovina v podjetje z naslovom »Rudarska in železarska delniška družba Štore« (Berg- und Hüttenwerks-Actien-Gesellschaft Štoré).

OPOMBE

Zgodovine spodnještajerskih fužin po letu 1852 se v razpravi podrobneje ne lotevam več iz dveh razlogov: prvič, ker so se te po navedenem času že znašle v podrejenem položaju (prvi parni stroj v Štorah!), — meni pa gre tu za vodilno dogajanje, — drugič, ker je literature, ki obravnava zgodovino fužin v drugi polovici XIX. stoletja, kar precej (čeprav različne kvalitete). Omejujem se na navedbo le nekaterih standardnih del: Bericht der Grätzer Handels- und Gewerbekammer za leta 1852, 1853, 1857 itd., vmes pa Statistischer Ausweis der Grazer Handels- und Gewerbekammer. — Josef Rossiwall, Die Eisen-Industrie des Herzogthums Steiermark in Jahre 1857; Wien 1860 (Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik, VIII. Jgg.). — Bericht des statistischen Comités in Leoben über den Zustand der Eisen-Industrie in Steiermark, Kärnthen und Krain... Bruck a. M. 1859. — Hlubek, Ein treues Bild des Herzogthumes Steiermark, Gratz 1860. — Tudi nekaj leksikonov starejšega in novejšega datuma ima

podatke o obravnavanih fužinah, enako uradne Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie. Zbrati to in drugo literaturo in prepisati iz nje zelene podatke, pač ni težko delo.

Teže je, preveriti točnost teh podatkov s pomočjo virov. Če pa se že pripravimo k temu, potem je bolje poseči sploh samo po virih. Saj ima napake in pomanjkljivosti celó tako delo kot je Hansa Pircheggerja Geschichte der Steiermark 1740—1919 und die Kultur- und Wirtschaftsgeschichte 1500—1919, Graz-Wien-Leipzig 1954 (spodnještajerskega fužinarstva se loti prav na kratko na straneh 259, 310, 311). Odlični sta dve knjigi istega pisca, prva z naslovom Das steirische Eisenwesen bis 1564 — Mit einem Ueberblick über das Kärntner Eisenwesen, Graz 1937 (Steirisches Eisen. Beiträge zur Geschichte des österreichischen Eisenwesens, II), druga z naslovom Das steirische Eisenwesen von 1564 bis 1625, Graz 1939 (Steirisches Eisen. Beiträge..., III). Za njim ne zaostaja Hermann Wiessner, Geschichte des kärntner Bergbaues, III. Teil, Kärntner Eisen (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie, 41. und 42. Band), Klagenfurt 1935. Najšibkejši, čeprav gotovo še vedno zelo uporaben, je Alfons Müllner s svojo Geschichte des Eisens in Krain..., Wien 1909. Škoda je le, da Wiessner in Müllner nimata svojih monografij dobro urejenih in preglednih in da Pirchegger ne seže še v prva desetletja XIX. stoletja. Vendar se dá na osnovi njihovih del in morda s pritegnitvijo moje razprave že napraviti dober pregled fužinarstva na slovenskem narodnostnem ozemlju pred vznikom modernih železarn. To delo ne bi bilo odveč, ker je vsakomur znano, kolikšen je delež fužinarstva in pozneje železarskih veleobratov pri narodnem dohodku. Da bi morali pri tem upoštevati še spise drugih piscev, se razume samo po sebi (Joža Gašperšič, Franjo Baš, Ciril Rekar, Ivan Mohorič, Marija Verbičeva itd.). Za širši okvir more služiti Ivana Slokarja Geschichte der österreichischen Industrie..., Wien 1914 (gl. tudi str. 468 sl.). Pri 2. poglavju sem se opiral še na delo Max. Josepha Gritznerja, Handbuch d. kärntner. Kammerordnung vom 24. April 1759, Klagenfurt 1843.

Seveda pa raziskovanje zgodovine spodnještajerskega fužinarstva še zdaleč ni končano. Kdor bo hotel napisati kaj temeljitejšega, bo moral vsekakor preštudirati vire v dunajskih in graških arhivih, tudi mariborskega ne bo smel

prezreti. Kako je z arhivskimi fondi tistih tržaških in dunajskih grosistov, ki jih navajam v besedilu razprave, mi ni znano. Jaz sem k svojemu delu pritegnil le tiste arhivske fonde, ki jih hrani Državni arhiv LR Slovenije v Ljubljani. To so tri rudarske knjige, Zoisov arhiv in Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, fasc. 25 (Razno; ovoj Rudarstvo).

Fevdna in koncesijska knjiga obravnava Mislinjo na straneh 35, 97, 101 sl., 152 sl., 187 sl., 191 sl., 206 sl.; Muta je zabeležena na str. 182 sl.; o Oplotnici je govora na str. 131 in 200; za Vitanje glej str. 201; Fužino najdeš takoj na str. 1 sl.; Lovrenc I je popisan na str. 169 sl.; sledi mu Lovrenc II na straneh 176, 181; navedbe za Štore išči na straneh 124, 227.

Rudarska knjiga A (ali: Steiermärkisches Berghauptbuch für den Cillier Kreis) ima največ podatkov za Mislinjo. To so strani: 245 sl., 257 sl., 281 sl., 401, 409, 525, 533 sl., 609 sl., 645 sl., 845 sl. Druge fužine so zastopane šibkeje: Oplotnica str. 345 sl., 353; Fužina str. 1 sl., 721; Štore 277 sl., 695; 703, 735.

Rudarska knjiga B obdeluje Mislinjo na str. 570; Mute se loti na str. 62 sl., 66, 70 sl.; Vitanje je zastopano na str. 82, 86, 90 sl.; Lovrenc I ima mesto na str. 1 in 21, Lovrenc II pa na str. 42, 46; za Štore prelistaj strani 242, 246, 250 sl.

Zoisov arhiv, fasc. 29 (Rudniki in fužine), ima poseben ovoj z napisom Fužina Mislinja. Mislim, da je tu jedro Zoisovih podatkov za mislinjski obrat; nekaj malega je še v fasc. 7 tega fonda.

Spis iz *Zbirke Muzejskega društva za Kranjsko*, kjer je opis plavža, žebjarne in orodjarne v Fužini pod Bohorjem, ni datiran, vendar domnevam, da je iz sredine XIX. stoletja ali še mlajši. Pisec navaja, da leži obrat v okolici, ki ima okoli 7000 ha gozda. To da zadostuje fužini za 585 let obratovanja, kajti vsaka kubična klaftra lesa da dá 18 sodčkov (Fassl) oglja, fužina pa ga potroši letno 40.000 sodčkov.

Članka, ki ga je objavil Josip Mravljak v Časopisu za zgodovino in narodopisje leta 1936, str. 129—132, in ima naslov Plavž pri Sv. Primožu na Pohorju, nisem mogel upoštevati, ker se mi zdi trditev o obstoju plavža v tem kraju zelo problematična. Zgoraj citirana koncesijska knjiga nima podatkov o plavžu za čas, ki je okvir moje razprave. Sicer bom pa o fužinarskih napravah pri Sv. Primožu več napisal pri opisu tehniške plati spodnještajerskih fužin.

